

2009

$\mu \tilde{\alpha} \zeta \gg \dot{\iota}^3 \dot{\iota}^1 : -\frac{1}{2} \pm ' \mathring{\alpha} \eta \neg \frac{1}{2} \ddot{\alpha}^1 \frac{1}{2} \zeta$
 $\mu \acute{\alpha}^1 \dot{\iota}^3 \acute{\alpha} \pm \mathring{\alpha} \dot{\iota}^0 \dot{\iota} \ddot{\alpha} \zeta \acute{\alpha} \acute{\epsilon} \frac{1}{2} \acute{\iota} \frac{1}{4}^1 \zeta . ' \frac{1}{2} \pm$
 $\ddot{\alpha} \zeta \mathring{\alpha} \acute{\alpha} \acute{\alpha} \zeta^2 \gg \textcircled{R} \frac{1}{4} \pm \ddot{\alpha} \zeta \hat{\alpha} \ddot{\alpha} \cdot \hat{\alpha} \zeta \frac{1}{2} \zeta \frac{1}{4} :$

Katsaros, Vasilis

$\acute{\alpha} \zeta - \frac{1}{2} \ddot{\alpha} \acute{\alpha} \zeta ' \mathring{\alpha} \eta \pm \frac{1}{2} \ddot{\alpha}^1 \hat{\iota} \frac{1}{2} \cdot \acute{\alpha} \mu \acute{\alpha} \frac{1}{2} \hat{\iota} \frac{1}{2} , ' . . \sim .$

<http://hdl.handle.net/11728/7432>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ: ΕΝΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΟ.
ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΟΝΟΜΑΣΙΑΣ ΤΟΥ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

Ανάτυπο από τα *Βυζαντινά* 29
Θεσσαλονίκη 2009

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Βασίλης Κατσαρός

ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ: ΕΝΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΟ. ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΟΝΟΜΑΣΙΑΣ ΤΟΥ

Το Μεσολόγγι, το ενδοξότερο τοπωνύμιο της Ελλάδος από την εποχή της Ελληνικής Επανάστασης και αργότερα, αν και λουσμένο στο «φως της γνώσεως» της βαθύτατης έννοιας της ελευθερίας, παρέμεινε στην ομίχλη της αγνωσίας η πρώτη κατοίκησή του και στο πυκνό σκοτάδι της απορίας η ετυμολογική προέλευση του ονόματός του, παρά το γεγονός ότι και τα δύο ζητήματα απασχόλησαν ιδιαίτερα την ιστορική έρευνα.

Παλαιότεροι γεωγράφοι και ερευνητές (όπως ο Διονύσιος Πύρρος¹, ο Κ. Ν. Σάθας², ο Ν. Δ. Μακρής³, ο Σπυρ. Τρικούπης⁴, ο Τηλέμαχος Κωστάκης⁵), αλλά και οι συνεχιστές τους, όσοι ασχολήθηκαν με την ιστορία του Μεσολογγίου (όπως οι Κ. Α. Στασινόπουλος⁶, Χρ. Γ. Ευαγγελάτος⁷, Κ.

1. Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού, *Ελλάδος περιήγησις*, Αττωλικά, επιμ. Κ. Δ. Μπίτα, Αθήνα 1975, σ. 30.

2. Κ. Ν. Σάθας, *Ειδήσεις τίνες περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι*, φωτ. ανατ. [από την *Οικονομική Επιθεώρησιν*⁶ (1878-1879) σ. 433], Νότη Καραβία, Αθήναι 1977, σ. 27.

3. Ν. Δ. Μακρής, *Ιστορία του Μεσολογγίου*, Αθήναι 1957, σ. 16.

4. Σπυρ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, εκδ. τρίτη, επιθεωρηθείσα και επιδιορθωθείσα [εκδότης Παναγιώτης Ασλάνης], Εν Αθήναις 1888 [φωτ. Ανατ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία], τόμ. Β', σ. 263.

5. Ο Τ. Κωστάκης φαίνεται ο πρώτος που διατύπωσε την άποψη ότι «το Μεσολόγγι είναι συγχώνευσις εκ του δαλματικού Messo-laghi που σημαίνει λιμνοχώρι». Ο παλαιός αυτός δικηγόρος κράτησε «την παράδοσιν μέχρι του 1915, ότε απέθανε» (βλ. Χρήστος Γ. Ευαγγελάτος, *Ιστορία του Μεσολογγίου*, Αθήναι 1959, σ. 12-13, [φωτ. ανατ. Εκδ. Γκοβόστη], Αθήνα 2007, σ. 12-13). Πρβλ. του ίδιου, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, λ. Μεσολόγγι. Βρισκόταν αυτό το μελέτημα στο τυπογραφείο, όταν η φιλόλογος ακαταπόνητη ερευνήτρια της Δυτικής Στερεάς, Σπυριδούλα Αλεξανδροπούλου, μου έστειλε πρόσφατο δημοσιευμά της για το θέμα με τίτλο «Η εμφάνιση της πόλεως του Μεσολογγίου και η προέλευση της ονομασίας του», που δημοσιεύτηκε στην εφημ. *Ρουμελιώτικη Εστία* φ. Ιούλ. - Αύγ. - Σεπτ. 2009, σ. 3, όπου εκφράζονται οι απόψεις της που περιέχονται σε παλαιότερή της εργασία (βλ. σημ. 20 εδώ), αλλά προστίθεται άποψη της καθηγήτριας του Πανεπιστημίου του Zagreb Κοραλλίας Τσέρνοβιτς ότι είναι ανύπαρκτος ο τύπος Messo-Laghi στη Δαλματική. Προς την κ. Αλεξανδροπούλου εκφράζω θερμές ευχαριστίες και από τη θέση αυτή και για την πληροφορία και για την προμήθεια των κατά καιρούς δημοσιευμάτων της.

6. Κ. Α. Στασινόπουλος, *Μεσολόγγι*, Αθήναι 1926, σ. 74-75.

7. Χρ. Γ. Ευαγγελάτος, *Ιστορία του Μεσολογγίου*, ό.π.

Πετρονικολός⁸ και οι Γ. και Π. Γιακουμής - Ν. Κατσένης⁹) προσπάθησαν να δώσουν απάντηση στα παραπάνω ζητήματα, τα οποία δεν απασχόλησαν ιδιαίτερα τους ξένους περιηγητές (π.χ. τον Εβλιά Τσελεμπί¹⁰), ενώ προβληματίσαν τους αρχαιολόγους (όπως ο W. M. Leake¹¹, ο M. Bazin¹² ή ο W. J. Woodhouse¹³) και τους γλωσσολόγους (π.χ. τον V. Vasmer¹⁴). Το ενδιαφέρον δεν έπαψε επίσης να προσελκύει και νεότερους ιστορικούς (όπως η αείμνηστη Ελένη Γιαννακοπούλου¹⁵) αλλά και ερευνητές που απασχολήθηκαν ειδικότερα με την τοπική ιστορία και οι οποίοι αποδέχτηκαν απόψεις του ενός ή του άλλου από τους παλαιότερους μελετητές του ζητήματος, με έκδηλο πάντως τον προβληματισμό τους στις αναζητήσεις και τις υποθέσεις τους. Στην ομάδα αυτή θα πρέπει να αναφερθούν οι Ακακία Κορδώση¹⁶, Γ. Ι. Κοκοσούλας¹⁷, Σ. Ι. Κανίνιας¹⁸, Ι. Ν. Κουφός¹⁹.

Η συστηματικότερη και η πιο τεκμηριωμένη πραγματεία για την ονομασία και τον οικισμό του Μεσολογγίου είναι αναμφίβολα η μελέτη της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου που περιλαμβάνεται στη συλλογή των *Αιτωλοακαρνανικών Μελετημάτων της*²⁰ και εξετάζει όχι μόνο την όλη έως τις μέρες

8. Κ. Α. Πετρονικολός, *Μεσολόγγι*, Ιωάννινα 1968, σ. 11. — Ο ίδιος, *Το Μεσολόγγι και η προσφορά του στον Αγώνα του 1821*, [εκδ. Σείριος], Αθήνα 1973, σ. 4.

9. Γ. Γιακουμής - Π. Γιακουμής - Ν. Κατσένης, *Μεσολόγγι* [εκδ. της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος], Αθήνα 1976, σ. 21.

10. Για το ταξίδι του Εβλιά Τσελεμπί στη Στερεά Ελλάδα βλ. Ι. Γ. Γιαννοπούλου, Η περιήγησις του Εβλιά Τσελεμπί ανά την Στερεάν Ελλάδα, *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών*, Αθήναι 1969-1971, τ. Β', σ. 139-198. Βλ. και Σπυριδούλα Αλεξανδροπούλου, Στα ίχνη του Εβλιά Τσελεμπί (Evliya Çelebi), *Ηπειρωτικά χρονικά* 38 (2004) 268-275, ιδίως σ. 265.

11. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. Ι, London 1835, φωτ. ανατ. Amsterdam 1967, σ. 114-115.

12. M. Bazin, Mémoire sur l'Étolie, *Archives des Missions scientifiques et littéraires*, τ. 1, Paris 1864, σ. 270-271: «Les Grecs appellent λόγγος les fourrés bas et laissés en friche; et Μεσολόγγιον (Missolonghi) signifie la ville bâtie au milieu du λόγγος», ό.π., σ. 271.

13. W. J. Woodhouse, *Aetolia. Its Geography, Topography and Antiquities*, Oxford 1897, (φωτ. ανατ. Arnopress), N. York 1973, σ. 10.

14. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, σ. 72.

15. Hélène Yannakopoulou, Quelques repaires de pirates en Grèce de l'Ouest, lieux de commerce illegal (du XVIe au XVIIIe siècles), *Actes du IIe Colloque International d'Histoire*, Athènes 1985, σ. 521-522.

16. Βλ. Ακακία Κορδώση, *Το Μεσολόγγι της ομορφιάς και του πνεύματος*, Μεσολόγγι, χ.χ., σ. 9. Πρβλ. η ίδια, *Μιλήστε Μεσολογγίτικα*, β' έκδ. συμπληρωμένη, Μεσολόγγι 1998, σ. 3.

17. Γ. Ι. Κοκοσούλας, *Μεσολόγγι (1830-1990)*, Μεσολόγγι - Αθήνα 1990, σ. 14-15.

18. Σπ. Αθ. Κανίνιας, *Ιστορικά Θέματα*, Αθήναι 1996, σ. 56. — Ο ίδιος, *Ελευθερία. Οι πολιρχίες και η έξοδος του Μεσολογγίου σε ευρωπαϊκά, ποιητικά, πεζά και μουσικά έργα*, Αθήνα 1997, σ. XIII.

19. Ι. Ν. Κουφός, *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Δ', Αθήνα 2004, σ. 1370, λ. Μεσολόγγι.

20. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, *Αιτωλοακαρνανικά Μελετήματα* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 273], Αθήνα 2000, σ. 81-123.

μας σχετική με την προέλευση της λέξης Μεσολόγγι προβληματική, αλλά και εμβαθύνει, ακόμη περισσότερο, και στη μελέτη της ναυτικής παράδοσης²¹ και της κοινωνικής συγκρότησης του Μεσολογγίου²² κατά την προεπαναστατική περίοδο.

Ως προς το πρόβλημα που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια η Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου εκθέτει με μεθοδικό τρόπο τις απόψεις των προγενεστέρων μελετητών και διακρίνει, μέσα από τη συνολική επιστημονική εργασία της, τρία ουσιώδη προβλήματα τα οποία συνδέονται με την ονομασία και την εμφάνιση της πόλης του Μεσολογγίου στην ιστορία με τόση ευκρίνεια, ώστε να περιττεύει κάθε νέα έκθεση του όλου θέματος. Τα ζητήματα αυτά είναι: α) το ζήτημα της ονομασίας²³, β) το ζήτημα της πρώτης εμφάνισης του οικισμού²⁴ και γ) η μορφή και ο χώρος της πόλης και της ανθρωπογεωγραφίας της²⁵.

Στην ουσία τα τρία ζητήματα που εξετάζονται από τη Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου και αφορούν στην πριν από τον 15ο αιώνα περίοδο της ιστορίας της πόλης είναι τόσο στενά αλληλένδετα –όπως θα δούμε στη συνέχεια–, ώστε η κατανόηση του ενός να συμβάλλει αμέσως και στη λύση του άλλου. Ας δούμε όμως πρώτα το status των προβλημάτων:

1. Ως προς την προέλευση του τοπωνυμίου Μεσολόγγι

Έχουν διατυπωθεί έως τώρα δύο, κυρίως, θεωρίες: α) η πρώτη ακολουθεί την άποψη ότι η ετυμολογία της λ. Μεσολόγγι ανιχνεύεται είτε στο (ανύπαρξτο) δαλματικό σύνθετο Messo - laghi²⁶, είτε στο ιταλικό (Βενέτικο) Mezzo - lago²⁷ που παραπέμπουν και τα δύο στην περιγραφική ονομασία λιμνοχώρι, δηλ. του οικισμού εν μέσω λιμνών· η δεύτερη άποψη θεωρεί ότι η λέξη Μεσολόγγι είναι σύνθετη (γεγονός αδιαμφισβήτητο φυσικά) από το *α* συνθετικό μέσον + *λόγγος*, δηλ. *πόλις... ως κειμένη... εν μέσω λόγγου ή δάσου*²⁸. Τρίτη άποψη ανήκει στον λόγιο ιατρό και φι-

21. Ό.π., σ. 104-114.

22. Ό.π., σ. 114-123.

23. Ό.π., σ. 81-90.

24. Ό.π., σ. 90-103.

25. Ό.π., σ. 104 κ.ε.

26. Αφετηρία γι' αυτήν την ετυμολόγηση ήταν η παλαιά παράδοση που κράτησε ο Τηλέμαχος Κωστάκης, βλ. Χρ. Γ. Ευαγγελάτος, *Ιστορία του Μεσολογγίου*, σ. 13. Βλ. και σημ. 5 εδώ.

27. Πρώτος ο Κ. Στασινόπουλος (βλ. *Μεσολόγγι*, σ. 74) πρότεινε αυτή την ετυμολογία.

28. Ο Σπ. Τρικούπης (*Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, ό.π.) ήταν ο εισηγητής αυτής της υπόθεσης την οποία επιχειρεί να ενισχύσει η Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου (*Η ονομασία του Μεσολογγίου*, σ. 83 κ.ε.) με δική της επιχειρηματολογία.

λόσοφο Διονύσιο Πύρρο τον Θετταλό, ο οποίος είχε προτείνει επίσης αμιγώς ελληνική ετυμολογία με τη σύνθεση μέσο - γιάλιον, δηλ. εν μέσω αιγιαλού. Την τελευταία άποψη παραθέτει και απορρίπτει ο Νικήτας Χρ. Φιλιππόπουλος στο χρήσιμο βιβλίο του για το ιστορικό περίγραμμα της πόλης²⁹.

2. Ως προς την πρώτη εμφάνιση της πόλης

Έχουν υποστηριχτεί οι απόψεις: α) ότι ο οικισμός είναι νεότερος και συγκροτήθηκε σε κωμόπολη που εξελίχτηκε σε πόλη κατά τα τέλη του 16ου αιώνα³⁰ ή και αργότερα³¹, β) ότι αυτός είναι παλαιότερος από τις βέβαιες αναφορές του σε κείμενο του Βενετού ιστοριογράφου P. Paruta (1571)³² και σε έγγραφα των ετών 1545³³ και 1528³⁴, αναγόμενος πιθανότατα στον 15ο αιώνα³⁵. Η άποψη αυτή είναι ευπρόσδεκτη από τη νεότερη έρευνα, επειδή η ανάπτυξη ναυτικού εμπορίου αποτελεί φάση οικονομικής ωρίμανσης του οικισμού και εκμετάλλευσης του λιμανιού του ή των λιμανιών του.

3. Ως προς τη χωροθεσία, τη μορφή και την ανθρωπογεωγραφία της πόλης

Κυρίαρχες είναι οι απόψεις: α) ότι η δημιουργική εξέλιξη της γνωστής –από κάποια ιστορική περίοδο και μετέπειτα– πόλης «βρίσκεται σε στενή σχέση με την τοπογραφία» της και ότι παράγοντας οικονομικής ανά-

29. Νικήτας Χρ. Φιλιππόπουλος, *Το Μεσολόγγι στο διάβα του χρόνου*, Μεσολόγγι 2002, σ. 17.

30. Βλ. Χρ. Γ. Ευαγγελάτος, *Ιστορία του Μεσολογγίου*, σ. 11. — Hélène Yannakopoulou, *La région de la Grèce de l'Ouest aux XVe et XVIe siècles. Histoire Sociétés-Économie*, Paris 1983, σ. 55.

31. Η άποψη του Α. Παλιούρα (που αναφέρεται στην εργασία της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, *Η ονομασία του Μεσολογγίου*, σ. 91, σημ. 62) ότι το Μεσολόγγι «δεν είναι παλαιότερο του 17ου αιώνα» είναι παντελώς αστήρικτη.

32. Πρώτος ο Κ. Στασινόπουλος (*Μεσολόγγι*, σ. 68) υποστήριξε την άποψη ότι το Μεσολόγγι ήταν οργανωμένος οικισμός με λιμάνι στις αρχές του 16ου αιώνα και ότι οι κάτοικοί του ανέπτυξαν την εμπορική ναυτιλία. Η μαρτυρία του Paolo Paruta (*Degl'istorici delle cose veneziane. I quail hanno scritto per publico Decreto, tomo quarto, che comprende I quattro ultimi libri della parte prima, e la parte seconda dell'istorie veneziane scritte da Paolo Paruta, cavaliere e procuratore in Venezia, Venezia 1718, σ. 245*) ήταν η μόνη παραδεκτή χρονολογημένη πηγή αναφοράς του Μεσολογγίου. Η αποκατάσταση της χρονολόγησης του πρώτου από τα τρία ναυτικά συμβόλαια έγγραφα που διέσωσε ο Κ. Στασινόπουλος (*Μεσολόγγι*, σ. 78, 79) από την Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου (*Η ονομασία του Μεσολογγίου*, σ. 92 και σημ. 65) ανατρέπει την παλαιότερη άποψη (ό.π., σ. 97).

33. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, ό.π., σ. 92.

34. Αυτόθι.

35. Ό.π., σ. 101.

πτυξης του Μεσολογγίου ήταν «κυρίως η λιμνοθάλασσά του³⁶· β) ότι ο τόπος κατοικήθηκε από αρχαιοτάτων χρόνων, αφού πολύ κοντά αναπτύχθηκαν τα αρχαία πολιίσματα Έλαος³⁷ ή Αλίκυρνα³⁸, τοποθεσίες που ταυτίστηκαν με την περιοχή «Χίλια σπίτια»³⁹. γ) ότι οι κάτοικοι του αρχαίου Έλαου αποτέλεσαν έναν πυρήνα που αναγκάστηκε να μετοικήσει, λόγω των Τουρκικών επιδρομών ή κατακτήσεων, τον 15ο αιώνα· οι κάτοικοι κατέφυγαν στα τρία νησάκια της ρηχής Λιμνοθάλασσας «που ενώθηκαν σταδιακά μεταξύ τους με την απέναντι στεριά, σχηματίζοντας τελικά μια χερσονοειδή προέκταση της πεδιάδας»⁴⁰.

Οι παραπάνω απόψεις, διατυπωμένες με περισσή ευκρίνεια από την Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, αποτελούν, νομίζω, καλή αφετηρία για την εξομάλυνση και κατανόηση του όλου ζητήματος, έστω αν η προσέγγιση μπορεί να είναι διαφορετική. Η οικιστική οργάνωση και συνέχεια π.χ. στην περιοχή δεν στηρίζεται αποκλειστικά στην προς δυσμάς Πλευρωνία περιοχή⁴¹, όπως αποδεικνύεται και από την ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής και του εκεί μεταγενέστερου νεκροταφείου, τη λεγόμενη «βασιλική της φοινικιάς»⁴². Το ότι υπήρξε συνέχεια ζωής στην περίξ χώρα κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο βεβαιώνεται και από την ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής στον Άγιο Βασίλειο⁴³ και μεσοβυζαντινά

36. Ό.π., σ. 97.

37. Για το «χωρίον» αυτό βλ. το ειδικό μελέτημα της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Έλαος-Έλαιος Αιτωλίας, στον τόμο *Αιτωλοακαρνανικά Μελετήματα*, σ. 37-42. Βλ. και Μιχ. Πετρόπουλος, Ρωμαϊκές Θέρμες κοντά στο Μεσολόγγι. Μετά από την ανασκαφή, *Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002*, Πρακτικά, τόμ. Α' Αγρίνιο 2004, σ. 416-418.

38. Για την «κάμη» Αλίκυρνα βλ. Κ. Δ. Στεριόπουλος, *Η Αρχαία Αιτωλία. Ιστοριογεωγραφική μελέτη μετά χαρτών και εικόνων*, Αθήναι 1939, σ. 28-29 και 116. Βλ. επίσης Μιχ. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 413 και 418.

39. Μιχ. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 413 σημ. 2, σ. 418 σημ. 48.

40. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Η ονομασία του Μεσολογγίου, σ. 98, 99-100. Δεν είναι βέβαιο αν το περιγραφικό τοπωνύμιο Chersonesus που φαίνεται στον χάρτη «1. Bologna, de Lapis, 1477» (βλ. Η Ελλάδα του Πτολεμαίου, Εκδόσεις χαρτών της «Γεωγραφίας», 1477-1730. Συγκριτική μελέτη. Κείμενα-Έρευνα Ε. Φινοπούλου - Λεονόρας Νάβαρη, Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, Αθήνα 1990, σ. 21-22) απέναντι από τον Άραξο (Arasus) αναφέρεται στη «χερσόνησο των τριών νησίδων» πάνω στις οποίες χτίστηκε το Μεσολόγγι· απεναντίας, ακριβώς απέναντι από τον Άραξο βρίσκεται η εκτεταμένη χερσόνησος-προέκταση του Ακρ. Εύηνος που σαν βραχίονας απολήγει στη σημ. Τουρλίδα.

41. Βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Έλαος-Έλαιος Αιτωλίας, σ. 41.

42. Για το μνημείο βλ. Φωτεινή Ζαφειροπούλου, *Αρχαιολογικών Δελτίων* 29 (1973-1974) 1977, σ. 527-530. — Δ. Κωνσταντίος, Προβλήματα Προστασίας, έρευνας και ανάδειξης των Βυζαντινών Μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 1991*, σ. 607.

43. Ό.π.

υπολείμματα στον ναό του Αγ. Ιωάννου⁴⁴ στην ίδια περιοχή. Ναός αφιερωμένος στον Άγιο Προκόπιο⁴⁵, πάνω στον οποίο κτίστηκε νεότερο μνημείο, μαρτυρεί ότι και σε αυτή τη θέση φαίνεται να υπήρχε κάποια εγκατάσταση, δεδομένου ότι η λατρεία του Αγ. Προκοπίου είναι αρχαιότερη και ελάχιστα μνημεία μαρτυρούνται προς τιμήν του στον Ελλαδικό χώρο⁴⁶. Τα μνημεία αυτά, συνεπώς, είναι «φθεγγόμενοι λίθοι» και μοναδικές «πηγές» που μας φωτίζουν κατά κάποιο τρόπο το πλέγμα της οικιστικής οργάνωσης του χώρου κατά την παλαιοχριστιανική εποχή και μετέπειτα. Απουσιάζουν, ωστόσο, οι βέβαιες μαρτυρίες για τις τύχες της στενότερης αυτής περιοχής που ασφαλώς και θα γνώρισε τις ιστορικές περιπέτειες που υπέστη γενικότερα ο χώρος από τις σλαβικές διεισδύσεις⁴⁷ κατά τους λεγόμενους «σκοτεινούς αιώνες»⁴⁸, ώσπου οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Ισαύρων να αποσπάσουν το *Ιλλυρικόν*⁴⁹ από τη δικαιοδοσία του πάπα, φροντίζοντας περισσότερο τη συνοχή του πληθυσμού με την ίδρυση νέων επισκοπών, και εκείνοι της Μακεδονικής δυναστείας που συνέλαβαν το σχέδιο «εκβυζαντινισμού» της περιοχής και συσπείρωσαν τους κατοίκους με ένα πλέγμα ναών-σημείων αναφοράς και ανύψωσης του φρονήματός τους από τον 9ο και εξής αιώνα⁵⁰. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι η περιοχή πέρασε ως κτήση στο πριγκηπάτο της

44. Στον ανακαινισμένο ναό του Αγ. Ιωάννου έχουν εξαλειφθεί τα στοιχεία (τμήματα αράβδωτων κιόνων, αποτμήματα κιονοκράνων, ίχνη παλαιότερης θεμελίωσης) που πιστοποιούσαν ότι στη θέση υπήρχε αρχαιότερος ναός βυζαντινής περιόδου.

45. Ο νεότερος, μικρών διαστάσεων, μικρόχωρος σήμερα ναός βρίσκεται στο βάθος του κάμπου, νοτιώς της θέσης των Ρωμαϊκών θερμών και της διασταύρωσης προς τον Άγιο Θωμά της εθνικής οδού Μεσολογγίου-Αντιρρίου. Αρχιτεκτονικά μέλη, σπόνδυλοι κιόνων και λαξευμένα σε πέτρα κιονόκρανα προδίδουν προϋπαρξη αρχαιότερου ναού.

46. Από τους παλαιότερους ναούς του Ελλαδικού χώρου είναι ο Άγιος Προκόπιος στη Μέσα Μάνη (βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης, εν Αθήναις* 1964, σ. 1-15) που ο ανεικονικός του διάκοσμος «έγινε το α' μισό του 9ου αι. κατά την τελευταία περίοδο της εικονομαχίας» (βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης* [βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 141], Αθήναι 1995, σ. 222).

47. Βλ. σχετικά Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη Μεσαιωνική Ελλάδα. Γενική επισκόπηση* [Όψεις της Βυζαντινής κοινωνίας - 8], Αθήνα 1993, σ. 36. Βλ. επίσης Ευ. Χρυσός, *Βυζαντινή Ήπειρος, στον τόμο Ήπειρος, 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 164-165 και 182-185, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

48. Βλ. Τηλέμαχος Κ. Λουγγής, *Η πρώτη βυζαντινή ιστοριογραφία και το λεγόμενο «μεγάλο χάσμα»*, *Σύμμεικτα* 6 (1981) 49-85. — Ο ίδιος, *Η βυζαντινή ιστοριογραφία μετά το λεγόμενο «μεγάλο χάσμα»*, *Σύμμεικτα* 7 (1987) 125-163. Πρβλ. Ευ. Χρυσός, *Βυζαντινή Ήπειρος*, σ. 184-185.

49. Βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία, Β1 610-867*, Αθήναι 1981, σ. 110 και σημ. 2.

50. Βλ. Β. Κατσαρός, *Παρατηρήσεις σε ορισμένες Παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις βυζαντινής περιόδου στη Δυτική Στερεά Ελλάδα*, *Κληρονομία* 13 (1981) 461-462.

Αχαΐας⁵¹ και συνεπώς η επαφή με τους Δυτικούς είναι πολύ πιο πρώιμη για τον συγκεκριμένο χώρο από ό,τι νομίζαμε έως πρόσφατα. Η ενίσχυση, συνεπώς, του πυρήνα για να δημιουργηθεί ένα κέντρο στη θέση που δημιουργήθηκε η πόλη του Μεσολογγίου δεν μπορεί να προέρχεται από τους κατοίκους του Έλαου μόνο –μια κώμη που, όπως και όλα τα αρχαία πόλιστα, φαίνεται να διαλύεται κατά τους σκοτεινούς αιώνες. Ωστόσο κάποια υπολείμματα θα παρέμειναν κοντά σε μια περιοχή που το υδάτινο στοιχείο της λίμνης, στην ευδιάκριτη γενικώς γεωγραφική διαμόρφωση της περιοχής από την αρχαιότητα στον Μεσαίωνα κι από εκεί στους νεότερους χρόνους, καθόριζε τις οικονομικές συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού.

Με αυτή την έννοια η άποψη ότι η λιμνοθάλασσα αποτελούσε την κύρια πλουτοπαραγωγική πηγή διαχρονικά για τους κατοίκους γύρω από την ακτογραμμή της (τόσο για τα αλιευτικά προϊόντα, όσο και για την εκμετάλλευση των αλυκών της) είναι μια ακλόνητη θέση η οποία στηρίζει τη διαχρονική της αξία πάνω σε αδιαφιλονίκητες μαρτυρίες:

α) Η πληροφορία του Στράβωνος⁵² ότι η «λίμνη» που βρισκόταν κοντά στην Καλυδώνα (η Καλυδωνία; λίμνη) ήταν στην κυριαρχία των Ρωμαίων της Πάτρας από όπου προμηθεύονταν τα εκλεκτά της ψάρια, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το ΒΑ τμήμα της λιμνοθάλασσας αποτελούσε μια «κλειστή» κάπως «λίμνη» που παρείχε τη δυνατότητα στους πλησιέστερους κατοίκους να ασχολούνται αποδοτικά με την αλιεία. Θα διέμεναν, επομένως, σε ένα πλησιόχωρο πόλισμα, κώμη ή οικισμό. Η Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου θεωρεί ότι πυρήνας του οικισμού του Μεσολογγίου ήταν ο αρχαίος Έλαος, που τον τοποθετεί στη θέση όπου βρίσκεται το «βυζαντινό εκκλησάκι του Άη Βασίλη»⁵³. Την Αλίκυρνα οι αρχαιολόγοι τοποθετούσαν παλαιότερα στην περιοχή «Χίλια σπίτια»⁵⁴. Τη συζήτηση για την επανεξέταση των ταυτίσεων αυτών των δύο αρχαίων πόλεων –θα έλεγα ορθότερα ενός «χωρίου» και μιας «κώμης»– πυροδότησε και η πρόσφατη ανακάλυψη της θέσης των Ρωμαϊκών θερμών⁵⁵. Ο Μιχ. Πε-

51. Βλ. Σ. Ν. Ασωνίτης, Κατοχή. Μια κτήση του πριγκιπάτου της Αχαΐας στη δυτική Στερεά, *Ιστοριογεωγραφικά* 3 (1992) 93-107.

52. Στράβωνος Γεωγραφικά Χ. ii. 21: ἔστι οὖν καὶ πρὸς τῇ Καλυδῶνι λίμνῃ μεγάλη καὶ εὖοφος <μέ ἄφθονα ψάρια>, ἣν ἔχουσιν οἱ ἐν Πάτραις Ρωμαῖοι. Πρβλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Έλαος-Έλαιος Αιτωλίας, σ. 40.

53. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Η ονομασία του Μεσολογγίου, σ. 85.

54. Βλ. σημ. 39 εδῶ.

55. Βλ. γι' αυτές τις Θέρμες Β. Κατσαρός, Ρωμαϊκές Θέρμες κοντά στο Μεσολόγγι. Η προανασκαφική έρευνα, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, τόμ. Α' Αγρίνιο 2004, σ. 379-412 και Μιχ. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 413-432.

τρόπουλος τοποθετεί στη θέση αυτή την «αρχαία πόλη» Αλίκυρνα⁵⁶, αντικρούοντας την ταύτιση της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου⁵⁷. Η σύγχυση, επομένως, που επικρατεί ως προς τις ταυτίσεις των αρχαίων οικισμών με τις σημερινές θέσεις των αρχαιολογικών ευρημάτων είναι δεδομένη, όπως και η σύγχυση των λιμνών της περιοχής⁵⁸. Η άποψη ωστόσο της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου για την ταύτιση του Έλαου στη θέση όπου ο Μιχ. Πετρόπουλος τοποθετεί την Αλίκυρνα είναι περισσότερο κοντά στην πραγματικότητα.

Με βάση τις πληροφορίες του Στράβωνος και στη γεωγραφική της απόσταση από την Καλυδώνα, τη θέση της «κώμης» Αλίκυρνα⁵⁹ θα πρέπει να αναζητήσουμε πιο κοντά στη θάλασσα, εκεί όπου η λίμνη της Καλυδώνας συνδέεται με τη λίμνη «Ουρία»⁶⁰, αφού οι θέσεις των Ρωμαϊκών Θερμών, του Άη Βασίλη και των «Χίλιων σπιτιών» είναι αρκετά απομακρυσμένες από την ακτή, ενώ η Αλίκυρνα άγγιζε το κύμα. Το γεγονός όμως ότι ένα αρχαίο «ψαροχώρι» βρίσκεται σε ένα πιο καθορισμένο γεωγραφικό σημείο οικιστικής οργάνωσης που μπορεί και να ενισχυθεί και από αρχαιολογικά ευρήματα⁶¹ δεν έχει και απόλυτη σημασία, επειδή παρόμοιες μικρές εγκαταστάσεις αλιέων θα μπορούσαν ασφαλώς να υπάρχουν και σε άλλα σημεία της ακτογραμμής των λιμνών «Καλυδώνος» και «Ουρίας» καθώς και στις διάσπαρτες νησίδες εντός των λιμνών. Οι κάτοικοι αυτών των εγκαταστάσεων επιδίδονταν στην αλιεία και στην εκ-

56. Μιχ. Πετρόπουλος, *ό.π.*, σ. 418.

57. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Έλαος-Έλαιος Αιτωλίας, σ. 41. — Η ίδια, Η ονομασία του Μεσολογίου, σ. 98.

58. Βλ. σχετικά Κ. Δ. Στεριόπουλος, Η αρχαία Αιτωλία, σ. 65-66 και χάρτης μεταξύ των σ. 64-65. Πρβλ. και χάρτη έναντι σ. 128.

59. Βλ. Μιχ. Πετρόπουλος, *ό.π.*, σ. 418 σημ. 46. Η απόσταση των 30 σταδίων είναι δυνατό φυσικά να μετρηθεί εκτός από την προς τα δυτικά κατεύθυνση και σε υπό γωνία προς τα ΝΔ.

60. Αν θεωρηθεί ότι το σύμπλεγμα των νησιών που παρατηρείται σε αυτό το σημείο διαχωρίζει τη λίμνη σε δύο διακριτόμενες λίμνες, την προς την Καλυδώνα και την «Ουρία». Τοποθετώ τις ονομασίες των δύο λιμνών (Κυνίας, Ουρίας) σε εισαγωγικά, επειδή το ζήτημα της ταύτισής τους παραμένει ακόμη άλυτο και απηχεί προσωπικές απόψεις των ερευνητών που προσπαθούν να ερμηνεύσουν τις πληροφορίες του Στράβωνα, βλ. Σπυριδούλα Αλεξανδροπούλου, Οι αρχαίες «λίμνες»-λιμνοθάλασσες της Αιτωλοακαρνανίας κατά τον Στράβωνα. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 40 (2006) 365-373· ωστόσο η σειρά με την οποία παραδίδονται οι ονομασίες φαίνεται ότι ενισχύει την παραδοσιακή άποψη που ακολουθούμε.

61. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ενδιαμέσως, από την ακτή στο ύψος της νοητής καθέτου που καταλήγει στην Κλείσσοβα (το νησί που κλείνει δηλ. τα όρια της προς την Καλυδωνία περιοχή λίμνης) έχουν εξαφανιστεί οικισμοί (όπως π.χ. το Νεοχώρι ή η Chiarenza, βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Chiarenza-Clarenza-Γλαρέντζα: Ένας άγνωστος μεσαιωνικός οικισμός της Νότιας Αιτωλίας, στον τόμο *Αιτωλοακαρνανικά Μελετήματα*, σ. 72-80) και κατά μήκος της παράκτιας περιοχής βρίσκονται επιφανειακά αρχαιολογικά ευρήματα, αν και η κατάσταση του εδάφους δεν επιτρέπει τη συστηματικότερη έρευνα.

μετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της ευρύτερης λίμνης, όπως επιβεβαιώνεται διαχρονικά αυτή η διαπίστωση.

Η πληροφορία του Μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννου Αποκαύκου (αρχές 13ου αι.) μαρτυρεί ότι η καλλιέργεια του αυγοτάραχου στην περιοχή είναι υπαρκτή⁶². Στην επιστολή του προς τον Μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη ο τίτλος και μόνο *Τῷ Ἀθηνῶν, ἀποστείλαντος αὐτῷ ὠσάριχα ἑκατὸν καὶ ὄρυζα*⁶³ μαρτυρεί ότι τα παραδοσιακά προϊόντα της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου που αποστέλλονται ως εκλεκτά δώρα στην Αθήνα ήταν «φρούτα της θάλασσας» της περιοχής, τα οποία ασφαλώς κατεργάζονταν από έμπειρους ψαράδες-κατοίκους του τόπου, γνώστες των τεχνικών για την παραγωγή ενός τέτοιου είδους προϊόντος που διατήρησε τη φήμη του και κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας⁶⁴ αλλά και έως σήμερα. Η ενασχόληση βεβαίως των κατοίκων και με άλλες (γεωργικές π.χ.) εργασίες δεν τους απομάκρυνε από τον χαρακτηρισμό του κύριου επαγγέλματός τους.

Στη γεωγραφική διαμόρφωση του χώρου κατά την αρχαία τοπογραφία της περιοχής παρατηρούμε ότι η είσοδος στον κόλπο του σημερινού Μεσολογγίου ήταν κλειστή⁶⁵, σχηματίζοντας δυο μεγάλες λίμνες, την «Κυνία», αριστερά⁶⁶ προς την πλευρά των εκβολών του Αχελώου⁶⁷, και την «Ουρία», δεξιά⁶⁸ προς την πλευρά των εκβολών του Εύηνου

62. Σχετική ανακοίνωση στο επιστημονικό συμπόσιο με θέμα «Το φάρι και το φάρμακο στη ζωή και στη γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων» που πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 2003 στο Μεσολόγγι με τη συνδιοργάνωση της ΙΧΘΥΚΑ Α.Ε. και του κέντρου Πληροφόρησης λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου-Αιτωλικού».

63. Βλ. Β. Κατσαρός, Από την καθημερινή ζωή στο «Δεσποτάτο» της Ηπείρου. Η μαρτυρία του Μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Αποκαύκου, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο»*, Αθήνα 1989, σ. 649 και 652.

64. Βλ. Ι. Γ. Γιαννόπουλος, Η περιήγησις του Εβλιά Τσελέμη ανά την Στερεάν Ελλάδα, ό.π., σ. 186.

65. Γι' αυτό και το λιμάνι του Μεσολογγίου, όπως και του Αιτωλικού, χαρακτηρίζεται ορθά ως «εσωτερικό λιμάνι» (βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Τα παλαιά λιμάνια της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου, Αιτωλικού, *Αιτωλοακαρνανικά Μελετήματα*, σ. 68-69). Αυτός είναι ίσως ο λόγος που δεν θα διακρινόταν στον μεσαίωνα από τους περιηγητές (όπως ο Βενιαμίν εκ Τουντέλας) η οποία οικιστική συγκρότηση ψαράδικης εγκατάστασης στο εσωτερικό μέρος της λιμνοακτής. Οπόσο είναι ευδιάκριτη η τοποθέτηση των νησίδων Θολής, Προκοπανίστου, Σχοινιά, Κόμματος, Άη Σώστη, Βασιλαδιού και τον βραχίονα της Τουρλίδας που «κλείνει» γενικότερα την είσοδο προς την κλειστή λιμνοθάλασσα, βλ. Γ. Ι. Κοκοσούλας, *Μεσολόγγι*, χάρτης σελ. 6.

66. Βλ. Κ. Δ. Στεριόπουλος, Η αρχαία Αιτωλία, σ. 64-66, 67.

67. Βλ. στο λεύκωμα του Νίκου Πέτρου, *Αχελώος*, Αθήνα 2001, χάρτης Κάτω Αχελώου και υγράτοπων Μεσολογγίου.

68. Ό.π., σ. 64-66. Η γεωγραφική κατάσταση μπορεί εύκολα να διακριθεί και σε σύγχρονους χάρτες βλ. π.χ. τον προσφάτως εκδοθέντα από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αιτωλοακαρνανίας, [Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς], Ανάβαση 2007.

ποταμού. Στον μυχό της «Ουρίας» λίμνης ξεχωρίζει η «Καλυδωνία» λίμνη⁶⁹. Ακόμη και σήμερα η λιμνοθάλασσα του Μεσολογγίου αποτελεί μια κλειστή λίμνη με έναν χερσαίο βραχίονα από την πλευρά του Ακρ. Εύηνος (Μπούχαρη)⁷⁰ έως την Τουρλίδα⁷¹ κι έναν δεύτερο βραχίονα στα δυτικά, που περικλείει μικρά νησιά (Βασιλικός, Μολόχα, Σαράντα και Κλείσοβα)⁷². Είναι η «Μέσα» λίμνη.

Προς τα δυτικά μιαν άλλη συστάδα νησιών (Βασιλάδι, Κόμμα, Άη Σώστης, Σχοινιάς, Προκοπανιστός, Θολή)⁷³ μαζί με τον βραχίονα του Έξω Λούρου⁷⁴ διαμορφώνουν την εικόνα ότι μια συνεχόμενη γραμμή νησιών φράζει το στόμιο του κόλπου της λιμνοθάλασσας, δημιουργώντας μια δεύτερη ευρύτερη λίμνη, την «Έξω» λίμνη.

Η «Έξω» λίμνη δεν ευνοούσε την εγκατάσταση πληθυσμού για λόγους ευνοήτους⁷⁵. Έτσι, ο πληθυσμός των κατοίκων έβρισκε προσφορότερους τόπους διαμονής από την πλευρά των «Μέσα» λιμνών⁷⁶. Αυτές οι σκόρπιες εγκαταστάσεις των μεσολιμνίων κατοίκων πύκνωναν βαθμιαία τη θέση όπου αναπτύχτηκε το Μεσολόγγι, ένα φαροχώρι με λιμανάκι στον μυχό της «Μέσα» λίμνης. Την ονομασία των φαράδων που ζούσαν στις μικρότερες εγκαταστάσεις γύρω από την αρχαία Αλίκυρνα και πάνω από τα συμπλέγματα των νησίδων στο ύψος της Κλείσοβας⁷⁷ την έδιναν οι επισκέπτες από τη μεριά της ανοιχτής θάλασσας, με τους οποίους οι έμπειροι πια θαλασσινοί κάτοικοι δημιουργούσαν εμπορικές σχέσεις. Αυτοί θα τους ονόμασαν αρχικά κατοίκους των «Μέσα» λιμνών, κι ανάμεσά τους ασφαλώς και εκείνους που ζούσαν στις τρεις νησίδες που ενώθηκαν για να αποτελέσουν τη μικρή χερσόνησο, πάνω στην οποία συγκεντρώθηκε τελικά ο πληθυσμός και δημιούργησε ένα μεγαλύτερο οικι-

69. Ο συσχετισμός της Τριγωνίδος με την Καλυδωνία λίμνη από τον Αθ. Δ. Παλιούρα [βλ. Καλυδών-Καλυδωνιοί-Λίμνη Καλυδώνος, *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1986) 195-196] απέχει πολύ από την πραγματικότητα.

70. Βλ. σύγχρονο χάρτη της σημ. 68 εδώ.

71. Αυτόθι.

72. Για τη γεωγραφική κατάσταση της περιοχής βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου-Αιτωλικού, Τα παλαιά λιμάνια 43-72, όπου καταγράφεται με πληρότητα η σημασία των θέσεων των νησιών αυτών για τη ναυτιλιακή δραστηριότητα των κατοίκων του Μεσολογγίου.

73. Βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Τα παλαιά λιμάνια, σ. 60-63, 65-67, 69, 69-71.

74. Βλ. Νίκος Πέτρου, Αχελώος (χάρτης Κάτω Αχελώου και υγράτοπων Μεσολογγίου).

75. Γι' αυτό και η προτίμηση των οικιστικών εγκαταστάσεων και του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού έχουν επιλεγεί σε σημεία του εσωτερικού που εξασφαλίζουν την οργάνωση μόνιμης ζωής.

76. Με τον όρο εννοείται η «Ουρία» και η «Καλυδωνία» λίμνη, στην ουσία η ενωμένη λίμνη προς Α του Μεσολογγίου.

77. Βλ. Κ. Α. Πετρονικολός, *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Δ', σ. 1114-1115, λ. Κλείσοβα.

στικό κέντρο, του οποίου η πρόοδος είναι γνωστή από τα τέλη του 15ου και εξής αιώνα⁷⁸, στη ναυτιλία και το εμπόριο⁷⁹.

Ας επανέλθουμε όμως στην αρχή του προβλήματος: η απόπειρα ετυμολόγησης του τοπωνυμίου Μεσολόγγι δεν βασίζεται σε δεδομένα αναφορών από πηγές, αφού οι παλαιότερες μαρτυρίες είναι τα τρία συμβόλαια των ετών 1528, 1545 και 1572, πηγές που μνημονεύουν ρητά το χωρίον Μεσολόγγι⁸⁰, προσδιορίζουν τη γενική του ονόματος («κατοίκου Μεσολογγίου») ⁸¹, αλλά και κίνηση σκοπού και κατεύθυνσης (διά το ταξείδι του <εις> Μεσολόγγι⁸² ή ως γενική καταγωγής από το Μεσολόγγι⁸³). Επομένως από τις αρχές του 16ου αιώνα το όνομα της πόλης είναι καθιερωμένο. Φωνητική μόνο είναι η φθορά που παρατηρείται στη γραπτή απόδοση του Βενετού ιστοριογράφου Paolo Paruta «sopra la punta peschiere, dette da' Greci Mesologni»⁸⁴, που θεωρήθηκε παλαιότερα ως πρώτη μαρτυρία για την πόλη (1571)⁸⁵. Η προσπάθεια, συνεπώς, ερμηνείας για την προέλευση είναι πολύ μεταγενέστερη, αν εξαιρέσουμε την ετυμολόγηση του Διονυσίου Πύρρου· διακλαδίζεται στην άποψη του Σπ. Τρικούπη (εκ του μέσον + λόγγος)⁸⁶, άποψη που ασπάζεται η β' ομάδα των ερευνητών και η Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου⁸⁷, και στην άποψη του Τηλέμαχου Κωστάκη (εκ του Δαλματικού Messo + laghi)⁸⁸, που συμπορεύεται με Ιταλικό Mezzo + lago/laghi, άποψη που ακολουθεί και μετά την έκθεση των επιχειρημάτων της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου ο Νικήτας Χρ. Φιλιππόπουλος⁸⁹ και η οποία τείνει να καθιερωθεί ευρύτερα ως κατασταλαγμένη θέση⁹⁰.

Η απόδοση του α' συνθετικού messo / mezzo προέρχεται ασφαλώς από τη λειτουργία της φωνητικής αφομοίωσης. Αν ο αρχικός τύπος του β' συνθετικού ήταν ο ενικός τύπος lago (λίμνη) ή ο πληθυντικός laghi (λί-

78. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Η ονομασία του Μεσολογγίου 99.

79. Ό.π., σ. 104-114.

80. Κ. Α. Στασινόπουλος, Μεσολόγγι 79. Πρβλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Η ονομασία του Μεσολογγίου, σ. 92.

81. Κ. Α. Στασινόπουλος, ό.π. — Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, ό.π.

82. Κ. Α. Στασινόπουλος, ό.π., σ. 68. — Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, ό.π.

83. Αυτόθι.

84. Βλ. P. Paruta, Degl'istorici delle cose veneziane, σ. 245.

85. Βλ. σημ. 30 εδών.

86. Σπ. Τρικούπη, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασας, τόμ. 2, σ. 263.

87. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Η ονομασία του Μεσολογγίου, σ. 82-86.

88. Βλ. σημ. 5 εδών.

89. Βλ. σημ. 29 εδών.

90. Βλ. π.χ. Μεσολόγγι. Η ιερή πόλη των νερών, Αφιέρωμα της εφημ. Η Καθημερινή, Κυριακή 12 Μαΐου 2002: Mezzolaghi, δηλαδή μέσα στις λίμνες, σελ. 5-8.

μνες), τότε η ορθή λειτουργία του πρώτου συνθετικού παραδίδεται στην πιο κοντινή φωνητική καταγραφή των περιηγητών Jac. Spon και G. Wheeler, οι οποίοι το αποδίδουν *messa + longi*⁹¹ (πρβλ. *messologni* του P. Paruta). Η φωνητική αυτή απόδοση προσδιορίζει ακριβέστερα την πραγματικότητα ως προς το α' συνθετικό, επειδή το επίρρ. μέσα είναι μεσαιωνικός κανονικός τύπος⁹² αντί του εμπροθέτου αρχαιότροπου εν μέσω, ανάγκη που καλύπτεται από το αρχαίο επίθετο μέσος (πρβλ. το σύνθετο στην ίδια περιοχή τοπωνύμιο *Μεσόκαμπος*⁹³ κ.ά.). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η χρήση των όρων *Chersonesus, Peschiere*⁹⁴ για τον γεωγραφικό προσανατολισμό των ναυτικών στην είσοδό τους στη λιμνοθάλασσα καθώς και της θέσης *Chiarenza*⁹⁵ δηλώνει ακριβώς τη διαδικασία ονοματοθεσίας των ξένων προς την περιοχή που διακρίνουν γεωγραφικά και πραγματικά σταθερά σημάδια. Ανταποκρίνεται όμως στα πράγματα, το β' συνθετικό;

Το φαινόμενο σύνθεσης με β' συνθετικό τη λ. λίμνη είναι γνωστό στη γενικότερη διαδικασία της τοπωνυμικής ονοματοθεσίας (π.χ. Παραλίμνι) και μάλιστα στον στενότερο γεωγραφικό χώρο· στην περιοχή για παράδειγμα της σημ. Γαυρολίμνης (μσν. Καβουρολίμνης)⁹⁶ οι κάτοικοι πέριξ της λίμνης συνέπηξαν τον πυρήνα του μεσαιωνικού και νεότερου κέντρου-χωριού της Γαυρολίμνης. Κατά τον ίδιο αναλογικό σχηματισμό σύμφωνα με μια τέτοιου είδους σύνθεση θα σχηματιζόταν η σύνθετη περιγραφική απόδοση και στην περίπτωση της τοπωνυμίας *Μεσολόγγι*. Από τη γεωμορφολογία του χώρου και τη γεωγραφική διάταξη των λιμνών «Κυνίας»⁹⁷ και «Ουρίας»⁹⁸ προ οφθαλμών και στη συνέχεια την εσωτερική διάταξη της καθεμιάς η ονομασία «Μέσα» λίμνη/ες (σε αντι-

91. Βλ. Jac. Spon - G. Wheeler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce...*, Lyon 1678, τόμ. 2, σ. 8 και table λ. Messalongi.

92. Βλ. Δ. Γεωργακάς, *Λεξικογραφικόν Δελτίον*, τόμ. 2, σ. 186.

93. Πρβλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Η ονομασία του Μεσολογγίου, σ. 85-86.

94. Ο όρος «Ιχθυοτροφεία» δηλώνει ίσως τη θέση των Ιβαριών (μσν. βιβάρια) που προϋποθέτουν κάποια μονιμότερη συγκρότηση για φιλοξενία και εργασία ψαράδων.

95. Βλ. σημ. 40 εδώ.

96. Βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία. Το οδικό δίκτυο έως τα πρώτα μεταπαναστατικά χρόνια*, Αθήνα 1993, σ. 60-61, 71.

97. Η λίμνη «Κυνία» και «Ουρία» συμβατικά θεωρούνται ότι ταυτίζονται με τη Δυτική λιμνοθάλασσα και την Ανατολική. Και το μεν τοπωνύμιο, Γουριά (βλ. Κ. Σ. Κώνστας, Γκόρα-Γόρα-Γουριά, *Απαντα*, τόμ. 9, Αθήνα 1990 σ. 181-192) δεν ανταποκρίνεται στη σύνθεση που υποθέτει ο Νικ. Χρ. Φιλιππόπουλος (Το Μεσολόγγι στο διάβα του χρόνου, σ. 10), ενώ το διασωθέν Κάνα (βλ. Γ. Ι. Κοκοσούλας, Το Μεσολόγγι 14, *χάρτης*) δεν αποκλείεται να αναφέρεται πράγματι στην Κυνία (Νικ. Χρ. Φιλιππόπουλος, *ό.π.*). Βλ. και σημ. 66 και 68 εδώ.

98. Βλ. Κ. Δ. Στεριόπουλος, *Η αρχαία Αιτωλία*, σ. 65-66 και *χάρτη* σελ. 128. Βλ. ακόμη, Άννας Λαμπροπούλου, Το Αχαϊκόν Ρήγιον (Βελβίσκον). Παρατηρήσεις σε τέσσερα Μεσαιωνικά σχόλια στον Στράβωνα, *Σύμμεικτα* 9 (1994), Μνήμη Δ. Α. Ζαχυθηνού, Μέρος Α', επιμ. Ν. Γ. Μοσχονά, Αθήνα 1994, σ. 312-317.

διαστολή με την «Έξω») θα αποδιδόταν η σύνθεση Messa - lago (όπου η λειτουργία της οπισθοχωρητικής αφομοίωσης θα απέδιδε στους περιηγητές Jac. Spon - G. Wheler τον τύπο Messa - longi και ενωρίτερα στον P. P. Rata τον τύπο Messo - logni) ή στον πληθυντικό Messa - laghi.

Όσο όμως κι αν φαίνεται λογικοφανής η σύνθετη ονομασία Messolagni που γνωρίζει ευρύτερη διάδοση⁹⁹ ή εν μέσω λιμνών ή δασών ή αιγιαλών ετυμολογία του Μεσολογγίου, δηλ. του τόπου που πύκνωσαν οι κάτοικοι της «Μέσα» λίμνης/ών, δεν ανταποκρίνεται στα πράγματα.

Ας συνοψίσουμε, προτού προτείνουμε τη λύση του προβλήματος, τις προτάσεις που απορρίπτονται:

α) Η ετυμολόγηση του ονόματος του Μεσολογγίου από τη σύνθεση «εν μέσω λιμνών», παρά το γεγονός ότι η λιμνοθάλασσα ευνοούσε –και ακόμη και σήμερα ευνοεί– τους «λιμναίους» οικισμούς, είναι μετέωρη όσο και η πραγματικότητα της ύπαρξης οργανωμένου οικιστικού συνόλου καταμεσής των υδάτων, μέσα στα νερά δηλ. της λιμνοθάλασσας. Το σύνθετο Μεσολίμνη, αν είχαν έτσι τα πράγματα, θα ήταν ο φυσιολογικός σχηματισμός της τοπωνυμίας.

β) Η ετυμολόγηση του ονόματος επίσης από τη σύνθεση «εν μέσω λόγγων» είναι επίσης εξωπραγματική, επειδή η φυσική διαμόρφωση του εδάφους, αμμώδες και με λιμνάζοντα ύδατα, δεν επιτρέπει την ανάπτυξη πυκνωμένων δασών. Την ξυλεία την οποία το λιμάνι του Μεσολογγίου διεκπεραίωνε, ο ίδιος ο τόπος δεν παρήγαγε. Η ξύλευση των δασών του Αρακύνθου και των φημισμένων δρυών της Ακαρνανικής γης, γνωστών από τα μεσαιωνικά χρόνια, προωθούσε το προϊόν στο λιμάνι του Μεσολογγίου για να φορτωθεί με προορισμό τη διακίνησή του στις αγορές.

γ) Ούτε η τρίτη ετυμολόγηση είναι ικανοποιητική, από τη σύνθεση δηλαδή «εν μέσω αιγιαλών», μια αόριστη, απροσδιόριστη ετυμολογία όσο απέραντη είναι και η έκταση των αιγιαλών στην περιοχή. Ποια συνεπώς θα ήταν η πιο ενδεδειγμένη λύση του προβλήματος που θα συνηγορούσε ταυτόχρονα και νέα πρόταση και την τελική λύση του;

Από τα όσα εκθέσαμε παραπάνω προκύπτει ότι το Μεσολόγγι (ή Μισολόγγι κατ' επίδραση του φαινομένου του Βόρειου Φωνηεντισμού)¹⁰⁰ δεν ήταν στον Μεσαίωνα - Βυζάντιο παρά ένας από τους μικρούς οικισμούς της «Μέσα» λίμνης - θάλασσας (λιμνοθάλασσας), ο οποίος, αναπτυσσόμενος βαθμιαία απέκτησε πλεονέκτημα ανάμεσα στους άλλους σκόρπιους μικρούς οικισμούς στις ακτές της λιμνοθάλασσας. Ο βασικός

99. Βλ. σημ. 16-19 εδώ.

100. Βλ. γι' αυτό Γ. Ι. Τσουκνίδας, *Γλωσσικά Σημειώματα* [εχδ. τυπογρ. Εμμ. Παπαδάκη], εν Αθήναις 1990 (κεφ. δ', Περί την ορολογία του βορειοελληνικού φωνηεντισμού).

λόγος της ανάδειξης του ήταν ουσιαστικά η πλεονεκτική του θέση ως κρυμμένου υπήνεμου λιμανιού που προστατευόταν από τα δυτικά με ένα σύμπλεγμα τριών νησίδων, έναν χερσονοειδή προστατευτικό βραχίονα. Ο κόλπος αυτός επέτρεπε στα πλοία να ελλιμενισθούν με ασφάλεια στο απόμερο αυτό και απρόσβλητο λιμάνι.

Το λιμάνι αυτό της «Μέσα» λίμνης (εσωτερικής λιμνοθάλασσας) λειτουργούσε, όπως απέδειξε ήδη η εξαιρετική εργασία της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, ως «εσωτερικό» λιμάνι στον συγκεκριμένο μυχό της λίμνης, σε αντιδιαστολή με το «έξω» λιμάνι του Άη Σώστη¹⁰¹, και ασφαλώς θα διέθετε κάποιο υποτυπώδες ή και φροντισμένο σύστημα πρόσδεσης των πλοίων. Αυτή είναι η πραγματική κατάσταση που σχετίζεται με το Μεσολόγγι και ασφαλώς μια τοπωνυμία δεν γεννιέται από τη μια στιγμή στην άλλη. Έχει ένα ιστορικό βάθος. Η αρχή, συνεπώς, της ονομασίας του Μεσολογγίου κρύβεται στα Μεσαιωνικά χρόνια. Η αναζήτηση του πραγματικού ετύμου προς αυτή την κατεύθυνση δεν απασχόλησε, όσο ξέρω, κανέναν από τους ερευνητές, ενώ, χάρη στην έρευνα της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου¹⁰², γνωρίζουμε σήμερα ότι και το λιμάνι του Άη Σώστη έκρυβε έως πρόσφατα τη μεσαιωνική του ταυτότητα.

Ασφαλώς η σύνθετη λέξη Μεσολόγγι παραπέμπει σε μια σύνθεση του αρχαίου επιθέτου μέσος¹⁰³ + μιας λέξης με ρίζα √λογγ- και την κατάληξη του ουδετέρου -ιον > -ιν > -ι¹⁰⁴. Η ανίχνευση μιας τέτοιου είδους λέξης στο αρχαίο και το βυζαντινό λεξιλόγιο θα έδιδε την οριστική λύση σε ένα πρόβλημα που απασχόλησε τους ερευνητές πάνω από έναν αιώνα.

Στο Λεξικό του Αλεξανδρινού Ησυχίου κάτω από τη ρίζα √λογγ- αναφέρονται τα λήμματα λογγάσαι· ενδιατρίψαι, στραγγεύεσθαι. λογγάσαι· εξ ων τα πρυμνήσια δέουσι των νεών (*) λογγάζει· οκνεί, διατρίβει. λογγασίη· νεώς και ιστίου έρεισμα [λογγεύειν· βάπτειν. λόγγη· τάφος]¹⁰⁵. Είναι προφανές ότι το έτυμον της ρίζας σχετίζεται με έννοιες του αράγματος των πλοίων και της παραμονής τους σε ένα λιμάνι.

Στο Λεξικό του πατριάρχου Φωτίου κάτω από τη ρίζα √λογγ- αναφέρεται το λ. 370 λογγάσω· στραγγεύσομαι, και στο κριτικό υπόμνημα που συνέταξε ο αείμνηστος ακαταπόνητος φιλόλογος Χρίστος Θεοδωρίδης συγκεντρώνονται οι σχετικές μαρτυρίες των μεσαιωνικών πηγών

101. Για το λιμάνι του Άη Σώστη βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, ό.π., σ. 46-63.

102. Ό.π., σ. 57-60.

103. Βλ. Ν. Π. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 3¹⁹⁸³, σ. 206.

104. Ό.π., σ. ια'.

105. Βλ. Hesychii Alexandrini Lexicon post Ioannem Albertum recensuit Mauricius Schmidt, Volumen tertium A-P [φωτ. Ανατ. Μ. Hakkert], Amsterdam 1965, σ. 46-47 s.v.

που αναφέρονται στον σχολιασμό ενός αποσπάσματος του Αισχύλου (fr. 112R.) {δε εξ ων τα απόγεια δούσι λογγάσια}¹⁰⁶.

Στο *Μέγα Ετυμολογικό Λεξικό*, (το *etymologicum magnum*), κάτω από τη ρίζα √Λογγ- διαβάζουμε: *Λογγών εν Συρακούσαις λιμένες εισί διττοί λογγώνες. Λογγώνες δε καλούνται οι επί των λιμένων τρητοί λίθοι, ους τρυπώσιν, ίνα εξαρτώσι τα σχοινία των νέων εξ αυτών· τους δε τιοιούτους λίθους και ΛΟΓΓΑΣΙΑ έλεγον*¹⁰⁷. Με αφορμή το λήμμα αυτό του Μεγάλου Ετυμολογικού ο Raimund Oehler έγραψε μικρό άρθρο με τίτλο «Zur Nautik der Alten»¹⁰⁸, και ο Franz Rühl με τον ίδιο τίτλο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η λέξη παραπέμπει σε λιμάνι¹⁰⁹.

Ο Ιωάννης Ζωναράς στο *Λεξικό* του με τίτλο «Συναγωγή λέξεων συλλεγείσα εκ διαφόρων βιβλίων παλαιάς τέ φημί γραφής και της νέας και αυτής δήπου της θύραθεν»¹¹⁰ δεν αγνοεί τη σχετική έννοια.

Με βάση τη μεσαιωνική, συνεπώς, λεξικογραφία η ρίζα √λογγ- που σχηματίζει το β' συνθετικό της λ. *λογγών* ανήκει στην ίδια σημασιολογική σφαίρα των πιο πάνω παραθεμάτων και συνδέεται με τη λ. *λογγάσια*, η: *λίθοι τρυπημένοι επί της ακτής ίνα δένωνται τα παλαμάρια των πλοίων*¹¹¹, και πιο κοντά στην παραγωγική διαδικασία στη λ. *λογγών, ώνος, ο: επί των λιμένων τρητοί λίθοι, ους τρυπώσιν ίνα εξαρτώσι εξ αυτών τα σχοινία των νεών*¹¹². Αναμφίβολα η αμιγώς ελληνική ρίζα

106. Βλ. Photti patriarchae Lexicon, editit Christos Theodoridis, volumen II E-M, [Walter de Gruyter], Berlin - New York 1998, σ. 514 s.v. 370 λογγάσω. Βλ. G. Dindorf, *Poet. Scaen. Gr. Fragmenta*, Lipsiae 1869, σ. 107.

107. Βλ. *Etymologicum Magnum seu verius Lexicon saepissime vocabulorum origins indagans ex pluribus lexicis scholiastis et grammaticis anonymi cuiusdam opera ad codd. Mss. Recensuit et notis variorum instruxit Thomas Gaisford* S. T. P. Oxford 1848. [φωτ. ανατ. Adolf M. Hakkert], Amsterdam 1967, σ. 569 s.v. ΛΟΓΓΩΝ. Βλ. επίσης *Etymologicum Gudianum*, έκδ. F. W. Sturz, Leipzig 1818, s.v. και *Etymologicum Genuinum*, Littera A, έκδ. A. Colonna, Quaderni Athena, αρ. 4, Ρώμη 1967, s.v.

108. Βλ. Raimund Oehler, *Zur Nautik der Alten, Jahrbücher für Klassische Philologie, Herausgegeben von Alfred Fleckeisen*, Leipzig, τόμ. 137 (1888).

109. Βλ. Franz Rühl, *Zur Nautik der Alten*, ό.π., σ. 664.

110. Βλ. έκδ. J. A. H. Tittmann, I, II, Leipzig 1808 (φωτ. ανατ. Amsterdam 1967) s.v.

111. Βλ. *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης κατά το Ελληνικόν Λεξικόν του Γουλιέλμου Πάπε*, έκδ. δευτέρα, τόμ. Β', επιμ. Αθ. Α Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1881, σ. 69, λ. *λογγάσια*, η. Πρβλ. *A Greek-English Lexikon compiled by Henry George Lidell and Robert Scott. Revised and Augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones...*, with a Supplement 1968, Oxford 1940. ανατύπ. 1968, σ. 1055. Βλ. ακόμη, Άνθιμου Γαζή, *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης εκδοθέν υπό Κωνσταντίνου Γκαρμπολά του Ολυμπίου*, τόμ. Β', Αθήναι 1839 [φωτ. ανατ. εκδ. Κύπερος], σ. 312 λ. *λογγών* = λαγγών, λογκασία. Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης*, s.v. *λογγάσια*, τα.

112. Βλ. <Γουλιέλμου Πάπε>, *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, ό.π. (σημ. 112 εδώ), σ. 69, s.v. *Λογγών* -ώνος, ο. Πρβλ. *Λεξικό Σουΐδα*, 10ος αιώνας μ.Χ., Εισαγωγή Β. Κατσαρός [Θύραθεν εκδόσεις], Θεσσαλονίκη 2000, σ. 716 s.v. *λογγώνος*: του λίθου λιμένος.

νλογγ-, την οποία οι βυζαντινοί περιλαμβάνουν στα λεξικά τους, συνδέεται με τη λειτουργία του λιμανιού¹¹³, του «Μέσα» λιμανιού, που ανέδειξε το Μεσολόγγι σε σπουδαίο εξαγωγικό λιμάνι της Δυτικής Στερεάς¹¹⁴, αφού συγκέντρωσε στο σημείο αυτό τους κατοίκους των γύρω ναυτικών και συγκρότησε μια κοινωνία εμπείρων του ναυτικού εμπορίου¹¹⁵.

Συμπέρασμα

Η ονομασία του Μεσολογγίου, με βάση την προηγούμενη ανάλυση, προέκυψε από μια σύνθεση του αρχαίου επιθέτου μέσος (επιφρ. μέσον, μσν. μέσα) και την αρχαία και μεσαιωνική λέξη λογγών, ο στον υποκοριστικό ουδέτερο τύπο - λόγγιον, το > λόγγι(ο)ν (πρβλ. αμπελών, ο, αμπέλι(ο)ν το) σε μια αυτούσια και αμιγώς ελληνική σύνθεση, χωρίς καμιά γραμματική αλλοίωση¹¹⁶ και περιττές ερμηνείες ή άλλες ετυμολογικές διασυνδέσεις. Η λύση του ζητήματος της ονομασίας είναι ξεκάθαρη.

Μεσολόγγι συνεπώς σημαίνει τον εσωτερικό ασφαλή κόλπο-λιμάνι αράγματος πλοίων, στους λογγώνες, στο λόγγι (ή στα λόγγια) του οποίου (δηλ. τους διάτρητους λίθους του λιμανιού) έδεναν τα πλοία. Η θέση

113. Επιβίωση της λέξης λογγών στα τοπωνύμια παρατηρείται στην ονομασία Λογγός. Στους τρεις οικισμούς που διασώζεται η ονομασία (βλ. πρόχειρα *Εγκυκλοπαίδεια Δομή*, στο λήμμα Λογγός) παρατηρούμε ότι αυτοί είναι ή λιμάνια που λειτουργούν (π.χ. ο Λογγός των Παξών) ή σημεία που μπορούν να ασφαλιστούν πλοία (για παράδειγμα οι οικισμοί της Φθιώτιδας και της Κεφαλονιάς). Ο τονισμός στη λήγουσα διαφοροποιεί την έννοια από τα γνωστά και πάμπολλα τοπωνύμια με την ονομασία Λόγγος. Αντίθετα, σχετική είναι η μσν. Λ. λόγγη, η = τάφρος (βλ. Ν. Π. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό*, σ. 189, λ. λόγγος < αρχ. Σλαβ. Longū. Κατά Μ. Φιλίντ. Γλωσσογν. 3. 209 από το μσν. λόγγη-τάφρος). Η διαφοροποίηση του σλαβικού ετύμου της λ. λόγγος από το Ελληνικό έτυμο λόγγη φαίνεται και στη διαφορετική σημασία της λ. λόγγη > λογγά = ξελιθισμένη τοποθεσία κοντά σε ποτάμι, το αντίθετο του δασωμένου τόπου (βλ. Δημ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, Αθήνα 1938, σ. 133-134, 136-139, 434) και η τοπωνυμία λαγγάς, η Bucht: πέρι το χείλος της θαλάσσης ως επί λαγκάδα κτλ. (βλ. Erich Trapp κ.ά., *Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, 5. Faszikel (λ-παλιάνθρωπος), Wien 2005, σ. 208 s.v. λαγγάς, η, / λαγγάδι(ο)ν s.v. λαγκάδι(ο)ν). Η μορφολογία του κοίλου του εδάφους, της καμπύλης ή του κόλπου προσδιορίζει την παραπάνω έννοια.

114. Βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, *Τα παλαιά λιμάνια*, σ. 68-69. Λιθογραφία που χρονολογείται γύρω στο 1830 (ένα χρόνο μετά την ανακατάλυψη της πόλης από τους Έλληνες) παρουσιάζει ελλιμενισμένα ιστιοφόρα σε αυτό το λιμάνι του Μεσολογγίου (βλ. *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)*, έκδοση Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, επμ. Στ. Παπαδοπούλου, Αθήνα 1972, πίν. 91).

115. Η συγκρότηση αυτής της κοινωνίας παρουσιάζεται στη μεθοδική προσέγγιση της Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου (βλ. Η ονομασία του Μεσολογγίου, σ. 97-123), όπου συνδυάζεται η γνώση της σχετικής βιβλιογραφίας (για παράδειγμα σ. 88-89, σημ. 42-44, σ. 104 και 107 σημ. 103-106) με την πολύ καλή γνώση του τόπου, της ιστορίας και των κατοίκων του.

116. Πρβλ. Ν. Π. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής Νεοελληνικής*, σ. ια'.

ταυτιζόταν με το φυσικό λιμάνι που κατέληγε στον Μώλο¹¹⁷, προτού κατασκευαστεί το νέο τεχνητό λιμάνι. Αυτό το εσωτερικό μεσαιωνικό λιμάνι, το «μέσον > μέσα» λιμάνι που αναπτύχτηκε από τον 16ο και εξής αιώνα κι έφτασε στην ακμή του στον 18ο αιώνα, έδωσε την ονομασία στην πόλη που με τη φυσική της θέση συγκέντρωσε τους γύρω μικρότερους οικισμούς και γνώρισε από την υστεροβυζαντινή εποχή και μετέπειτα μεγάλη οικονομική ανάπτυξη χάρη στο θαλάσσιο εμπόριο και τις εξαγωγές ποικίλων προϊόντων της Δυτικής Στερεάς προς τη Δύση.

Οι Δυτικοί λοιπόν έμποροι από τη Βενετία¹¹⁸ και οι Δαλματοί ναυτικοί ή πειρατές¹¹⁹ που γνώρισαν καλά την περιοχή μετέφεραν στη γλώσσα τους φωνητικά ό,τι άκουγαν: Mesologni ή Messalongi και Μεσολόγγι χωρίς να υποπτεύονται ότι οι μεταγενέστεροι ερευνητές θα ήταν τόσο ευφάνταστοι, προσπαθώντας να εξηγήσουν από πού προέρχεται η απλή βυζαντινή ονομασία Μεσολόγγι, και θα έπλαθαν κάποια αινιγματικά β' συνθετικά που δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα.

117. Βλ. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Τα παλαιά λιμάνια, σ. 68-69.

118. Η ίδια, Η ονομασία του Μεσολογγίου, σ. 102-104, 108, 112.

119. Ό.π., σ. 88-89.